

RODNA ANALIZA OSNOVNOŠKOLSKIH UDŽBENIKA IZ POVIJESTI

Prateći provedbu Zakona o ravnopravnosti spolova (NN 82/08), pravobraniteljica je u 2010. godini provela rodnu analizu osnovnoškolskih udžbenika povijesti temeljenu na odredbama međunarodnih i nacionalnih dokumenata i zakona.¹

Nastava u osnovnim školama provodi se na temelju Nastavnog plana i programa za osnovnu školu² koje je 2006. godine donijelo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, a u kojem se navodi da „učenike i učenice treba osposobiti za razumijevanje i otkrivanje svijeta u kojemu žive, razumijevanje prošlosti i sadašnjosti u svijetu prirode i društva, čovjekovom odnosu prema prirodi i društvu, ljudskom stvaralaštvu, materijalnim i duhovnim vrijednostama, te međuljudskim odnosima”.

Konkretno, u nastavi povijesti u osnovnoj školi cilj je razviti interes za izučavanje prošlosti i sadašnjosti, odnosno razviti povijesno mišljenje.

Cilj analize bio je utvrditi usklađenost osnovnoškolskih udžbenika iz povijesti sa zahtjevima politike rodno osjetljivog obrazovanja³

Metodologija analize – Provedena je kvantitativna i kvalitativna analiza sadržaja udžbenika povijesti iz rodne perspektive. Analizirani su svi udžbenici povijesti i pripadajuća dopunska nastavna sredstva propisana Katalogom obveznih udžbenika i pripadajućih dopunskih

¹ UN Konvencija o uklaňanju svih oblika diskriminacije žena; Zakon o ravnopravnosti spolova (NN 82/08); Zakon o udžbenicima za osnovnu i srednju školu (NN 27/10); Udžbenički standard (NN 07/07); Nacionalna politika za promicanje ravnopravnosti spolova 2006.-2010. (NN 114/06); Strategija razvitka službene statistike Republike Hrvatske 2004.-2012. (NN28/05)

² NN 102/06

³ koja je propisana Zakonom o ravnopravnosti spolova (NN 82/08) i drugim nacionalnim i međunarodnim propisima kao što su Konvencija o uklaňanju svih oblika diskriminacije žena, Zakon o udžbenicima za osnovnu i srednju školu (NN 27/10), Udžbenički standard (NN 07/07) i Nacionalna politika za promicanje ravnopravnosti spolova 2006.-2010. (NN 114/06).

nastavnih sredstava za osnovnu školu u šk. god. 2010./2011. (ukupno 32).⁴ Udžbenici za peti razred okvirno obrađuju povijesno razdoblje od prapovijesti do 5. stoljeća, udžbenici za šesti razred razdoblje od 6. do 17. stoljeća, udžbenici za sedmi razred razdoblje 18. i 19. stoljeća, a udžbenici za osmi razred razdoblje 20. stoljeća i današnjice.

Rezultati kvantitativne analize i njihova interpretacija

Autorstvo udžbenika po spolu

Spol		Udžbenici prema autorstvu	
		br.	%
Jedan/a autor/ica	Ž	9	28
	M	3	10
Skupina ⁵ autora/ica	M/Ž	10	31
	M/M	9	28
	M/Ž/Ž	1	3
Ukupno		32	100

Tablica 1: Autori/ce udžbenika po spolu

Od ukupno 32 udžbenika, njih 12 potpisuje ili jedan autor ili autorica, od čega se njih 9 (28%) odnosi na autorice (Ž), a tek 3 (10%) na autore (M). Ostalih 20 udžbenika potpisuje grupa autora/ica, od čega najznačajniji dio otpada na suradnju jednog autora i jedne autorice (28%) te suradnju dva autora (također 28%).

Grafička oprema naslovnice udžbenika

Na naslovnicaama analiziranih udžbenika očekivano dominiraju povijesni motivi i prikazi povijesnih znamenitosti i značajnih povijesnih događaja iz područja politike, znanosti i kulture. Sadržaja koji se odnose na pitanja o ravnopravnosti spolova na naslovnicaama nema.

Naslovnice su razvrstane u četiri kategorije: jedna se odnosi na naslovnice na kojima prevladavaju osobe ženskog spola (prevladavaju Ž), druga na naslovnice na kojima su spolovi ravnopravno zastupljeni (ravnopravno M i Ž), treća na naslovnice na kojima prevladavaju

⁴ S obzirom na to da su u zakonima i drugim propisima koji propisuju rodno osjetljivo obrazovanje udžbenici, radne bilježnice i zbirke zadataka terminološki svedeni na zajednički naziv udžbenici, zbog pojednostavljenja terminologije i metodologije u analizi je korišten zajednički termin *udžbenik*.

⁵ * Oznaka M/Ž označava da su autori/ce udžbenika dvije osobe različitog spola, dok npr. oznaka M/Ž/Ž označava da su autori/ce udžbenika tri osobe, dvije žene i jedan muškarac.

osobe muškog spola (prevladavaju M) i četvrta na naslovnice na kojima osobe nisu prikazane ili im se ne može utvrditi spol. U kategorije prevladavaju M i prevladavaju Ž uvrštene su naslovnice koje prikazuju jednu osobu ili skupinu osoba određenog spola koji brojčano prevladava na naslovnici.

Usporedbom dobivenih podataka dolazimo do zaključka da su u nešto većoj mjeri prikazivane osobe muškog spola koje prevladavaju na 18,8% naslovnica (kategorija prevladavaju M) dok na 9,4% naslovnica prevladavaju osobe ženskog spola (kategorija prevladavaju Ž), a najvećim dijelom su spolovi zastupljeni ravnopravno (ravnopravno M i Ž): u 13 udžbenika (40,6%) na naslovnici je prikazan jednak broj muških odnosno ženskih osoba. Pritom gotovo trećina (31,2%) svih udžbenika na naslovnica uopće ne sadrži likovne prikaze osoba ili nije moguće utvrditi spol.

Tablica 2: Osobe na naslovnica udžbenika po spolu

Godina učenja	Prevladavaju Ž	Ravnopravno M i Ž	Prevladavaju M	Bez osoba ili je nejasno likovno prikazano*
5. razred	0	3	2	2
6. razred	0	5	0	2
7. razred	0	3	4	2
8. razred	3	2	0	4
Ukupno	br.	13	6	10
	%	40,6	18,8	31,2

* Dijelu prikazanih osoba na naslovnica ne može se utvrditi spol

Osobe na fotografijama i ilustracijama po spolu

Namjera analize bila je utvrditi u kojem omjeru se važne povijesne ličnosti u udžbenicima za povijest javljaju po spolu i na taj način šalju poruku čitatelju/ici. Pritom nisu razdvajane fotografije povijesnih ličnosti od ilustracija ljudi određenog povijesnog razdoblja. Pri odabiru fotografija povijesnih ličnosti, autorima je na raspolaganju bio manji broj fotografija ženskih likova. Zastupljenost spolova na ilustracijama u većoj mjeri odražava stav autora/ica i poruku koju žele prenijeti. Fotografije i ilustracije promatrane su na način da su podijeljene u dvije kategorije: na one na kojima se pojavljuje jedna osoba i one na kojima se pojavljuje grupa.

Na 1818 fotografija i ilustracija na kojima je prikazana jedna osoba češće se pojavljuju osobe muškog spola: 69% (1255) u odnosu na 31% (563) osoba ženskog spola.

Na 789 fotografija i ilustracija koje prikazuju grupu ljudi češće se pojavljuju osobe muškog spola: 82,4% (650) u odnosu na 9,3% (73) osoba ženskog spola, dok su na samo 8,3% (66) fotografija i ilustracija spolovi ravnopravno zastupljeni.

Zanimanja i/ili uloge osoba na fotografijama i ilustracijama po spolu⁶

Osobe na fotografijama ili ilustracijama kategorizirane su prema zanimanjima ili ulogama u kojima se pojavljuju. Kategorije su utvrđene prema učestalosti pojavljivanja određenih zanimanja ili uloga. Definirati zanimanje odnosno ulogu nije uvijek bilo moguće iz više razloga: dio osoba nije uopće prikazan u kontekstu zanimanja ili uloge, dijelu osoba od nekoliko uloga u kontekst kojih se stavlja nije jasno pripisana ona primarna, a najveći dio otpada na ilustracije osoba ženskog spola kao popratnog elementa tekstualnih dijelova udžbenika (npr. prikaz naratorice koja predstavlja tekst i sl.) koje nisu prikazivane kao nositeljice zanimanja ili uloge.

Na fotografijama i ilustracijama najčešće se pojavljuju prikazi vladara/ica, što je i razumljivo s obzirom na uloge značajnih osoba u povijesti, tj. onih koji su pisali povijest. Kategorija vojno lice zajednički je nazivnik za sve osobe čija je primarna uloga vezana za vojsku i ratovanja te se također razmjerno često pojavljuje zahvaljujući brojnim opisima ratnih sukoba kroz povijest, i to pretežno na grupnim fotografijama i ilustracijama koje prikazuju skupinu osoba, većinom vojnika u borbi. Kategorija religijski predstavnik zajednički je nazivnik za religijske uloge kao što su proroci, apostoli, sveci, pape, nadbiskupi, biskupi ili ugledni svećenici.

Jedina kategorija u kojoj prevladavaju žene je kategorija suprug/a povijesne ličnosti u kojoj nema predstavnika muškog spola.

Usporedba zastupljenosti spolova unutar pojedinih zanimanja/uloga pokazala je da u 13 od ukupno 14 promatranih kategorija osobe muškog spola čine veći postotak. Velika razlika u postocima javlja se u kategoriji vojno lice: 99,4% osoba muškog spola prema 0,6% osoba ženskog spola. U kategorijama pomorac/kinja i student/ica nema zastupljenih žena, no treba imati na umu da se radi o vrlo malom uzorku tih zanimanja.

⁶ Zanimanja/uloge osoba kategorizirane su prema primarnim zanimanjima ili ulogama u kontekstu kojih se pojedina osoba predstavlja u tekstovima udžbenika. Kad je jedna osoba nositelj/ica više zanimanja ili uloga, razvrstana je u kategoriju onog zanimanja ili uloge koja joj se pripisuje kao primarna, osim kad se to ne može utvrditi.

Tablica 3: **Zanimanja/uloge** osoba na fotografijama i ilustracijama po spolu

Zanimanje/uloga	Spol				UKUPNO
	M		Ž		
	br.	%	br.	%	br.
VLADAR/ICA	451	93,4	32	7,6	483
VOJNO LICE	334	99,4	2	0,6	336
RELIGIJSKI/A PREDSTAVNIK/CA	135	97,1	4	2,9	139
POLITIČAR/KA	130	95,6	6	4,4	136
ZNANSTVENIK/CA	115	90,6	12	9,4	127
UMJETNIK/CA	91	78,4	25	21,6	116
PLEMIĆ/PLEMKINJA	48	87,3	7	12,7	55
BOG/BOŽICA-MUZA	19	67,9	9	32,1	28
RADNIK/CA-SELJAK/NKA	26	92,9	2	7,1	28
SPORTAŠ/ICA	20	87	3	13	23
SUPRUG/A POVIJESNE LIČNOSTI	0	0	9	100	9
ASTRONAUT/KINJA - PILOT/KINJA	5	62,5	3	37,5	8
POMORAC/KINJA	6	100	0	0	6
STUDENT/ICA	5	100	0	0	5
Ostalo M-Ž	8	72,7	3	27,3	11
UKUPNO	1393	92,3	117	7,7	1510

Zanimanja i/ili uloge osoba u tekstovima po spolu

Zanimanja/uloge osoba u tekstovima kategorizirane su prema primarnim zanimanjima ili ulogama u kontekstu kojih se pojedina osoba predstavlja u tekstovima udžbenika. U slučajevima u kojima je jedna osoba nositelj/ica više zanimanja ili uloga, razvrstana je u kategoriju onog zanimanja ili uloge koja joj se jasno pripisuje kao primarna, osim u manjini slučajeva kad to nije bilo moguće utvrditi.

Kao i na fotografijama/ilustracijama, i u tekstovima se najčešće pojavljuje zanimanje/uloga vladara/ice. Zanimljivo je da se zanimanje vojnika (uvrštenog u kategoriju vojno lice), koje se pojavljivalo vrlo često na fotografijama i ilustracijama, u tekstovima gotovo ne pojavljuje.

Usporedba zastupljenosti spolova unutar pojedinih zanimanja/uloga pokazala je da u 12 od ukupno 13 promatranih kategorija osobe muškog spola čine veći postotak. Najveća razlika u postocima među spolovima vidljiva je u kategorijama plemić/kinja, (100% M), pomorac/kinja (100% M) i vojno lice (99,5% M, 0,5% Ž), te u kategoriji suprug/a povijesne ličnosti (100% Ž), jedinoj u kojoj prevladavaju osobe ženskog spola (tablica 15)

Tablica 4: Zanimanja/uloge osoba u tekstovima po spolu

Zanimanje/uloga	Spol				UKUPNO
	M		Ž		
	br.	%	br.	%	br.
VLADAR/ICA	1097	94,7	62	5,3	1159
UMJETNIK/ICA	396	89,6	46	10,4	442
ZNANSTVENIK/ICA	415	94,1	26	5,9	441
POLITIČAR/KA	290	97,6	7	2,4	297
RELIGIJSKI/A PREDSTAVNIK/CA	245	96	10	4	255
VOJNO LICE	189	99,5	1	0,5	190
BOG/BOŽICA-MUZA	72	61	46	39	118
PLEMIĆ/PLEMKINJA	55	100	0	0	55
SPORTAŠ/ICA	40	85,1	7	14,9	47
POMORAC/KINJA	35	100	0	0	35
SUPRUG/A POVIJESNE LIČNOSTI	0	0	22	100	22
ASTRONAUT/KINJA-PILOT/KINJA	12	85,7	2	14,3	14
NOVINAR/KA	5	83,3	1	16,7	6
Ostalo M-Ž	4	80	1	20	5
UKUPNO	2855	92,5	231	7,5	3086

Rodna osjetljivost jezika u udžbenicima povijesti

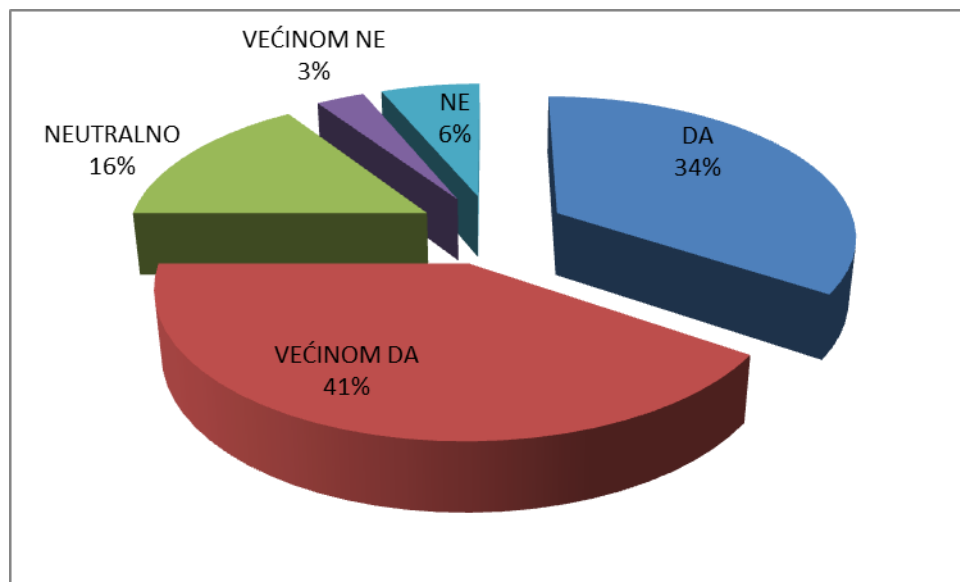
Upotreba rodne osjetljivosti jezika analizirana je u popratnim tekstovima koji predstavljaju upute autora/ica učenicima/ama i dodaci su glavnim tekstovima, a uobičajeno su nazvani „pitanja za ponavljanje”, „zadaci za provjeru znanja”, „podsjetnik” i sl.⁷

Rezultati rodne osjetljivosti jezika pokazali su da 34,4% udžbenika u potpunosti koristi rodno osjetljiv jezik, 40,6% većinom koristi, 3,1% udžbenika većinom ne koristi, a 6,3% u potpunosti ne koristi rodno osjetljiv jezik, dok 15,6% udžbenika ne koristi ni rodno osjetljiv ni rodno neosjetljiv jezik, već u potpunosti rodno neutralan jezik.⁸

Rodno osjetljiv jezik više se koristi u sedmom i osmom razredu, dok najslabije po tom pitanju stoje udžbenici za šesti razred. Treba napomenuti da u udžbenicima u kojima se većinom koristi rodno osjetljiv jezik postoje jezične neusklađenosti i neujednačenosti koje zorno opisuje primjer iz udžbenika jednog sedmog razreda: „Drage sedmašice i sedmaši, poštovani kolege profesori”.

Slijedom navedenoga, zaključno možemo reći da trećina (34,4%) analiziranih udžbenika u potpunosti zadovoljava rodno osjetljive jezične standarde, dok je ostalima potrebno više ili manje dorade u pogledu jezika (grafikon 4).

Grafikon 1. Korištenje rodno osjetljivog jezika u udžbenicima – ukupno (%)

⁷ Rodna osjetljivost jezika očituje se u upotrebi muškog i ženskog roda riječi kad to kontekst teksta zahtijeva, npr.: „Ponovi sa svojim/svojom nastavnikom/nastavnicom gradivo koje si učio/učila u petom razredu”. S druge strane, rodno neosjetljiv jezik očituje se u slučajevima kad se riječi navode samo u jednom rodu. Analizom nije utvrđen nijedan primjer navođenja riječi u ženskom rodu – svi primjeri rodno neosjetljivog jezika odnose se na navođenje riječi u muškom rodu.

⁸ Rodno neutralan jezik podrazumijeva da se korištenje neutralnih izraza kod kojih nije definirano na koji se spol odnose, tj. odnose se na oba spola: npr. korištenje riječi osoba ili obraćanje učenicima/ama u infinitivu: pročitaj, navedi, usporedi i sl.

Rodna analiza sadržaja vezanih za pitanja ravnopravnosti spolova u udžbenicima povijesti

Sadržaji vezani za pitanja ravnopravnosti spolova promatrani su u tri kategorije: glavnim tekstovima, fotografijama i ilustracijama te popratnim tekstovima (npr. „pitanja za ponavljanje”, „zadaci za provjeru znanja”, „podsjetnik” i sl.).

Pod sadržajem vezanim za pitanja ravnopravnosti spolova podrazumijevamo svaki dio teksta u udžbeniku koji se jednim svojim dijelom dotiče pitanja ravnopravnosti spolova⁹. Sadržaji su na temelju subjektivne procjene „ocijenjeni” i razvrstani u tri kategorije: afirmativan, neutralan ili stereotipan¹⁰, pri čemu afirmativan označava da se sadržajem pridonosi promicanju ravnopravnosti spolova, neutralan označava da sadržaj progovara o pitanjima ravnopravnosti spolova iz neutralne perspektive ne uključujući bilo kakav kritički osvrt, dok stereotipan označava da se sadržajem pridonosi promicanju neravnopravnosti spolova i da se pitanja ravnopravnosti spolova dotiče na stereotipan ili patrijarhalan način.

Treba spomenuti i to da se svi sadržaji odnose na postizanje ravnopravnosti žena i stjecanje jednakih prava koja imaju muškarci, dok sadržaji u kojima su muškarci stavljani u kontekst podređenog položaja nisu zabilježeni.

Tablica 5: Sadržaji vezani za pitanja ravnopravnosti spolova u udžbenicima – svi razredi ukupno, prikaz prema broju sadržaja

Godina učenja (povijesno razdoblje koje obrađuje)	Način na koji se sadržaj odnosi na pitanja ravnopravnosti spolova ¹¹			UKUPNO	
	Afirmativan	Neutralan	Stereotipan	br.	%
5. razred (prapovijest-5.st.)	3	14	2	19	11,9
6. razred (6.st.-17.st.)	8	17	0	25	15,6
7. razred (18.st.-19.st.)	30	28	0	58	36,25
8. razred (20.st.)	36	21	1	58	36,25
UKUPNO	77	80	3	160	100

⁹ Npr. u udžbeniku za 5. razred u tekstu naslovljenom „Atena” između ostaloga spominju se i način života i prava djevojčica i žena u antičko vrijeme.

¹⁰ Primjer stereotipnog sadržaja: Na ilustraciji je prikazana našminkana, uređena i oskudno odjevena spartanska žena naglašenih oblina koja zavodljivo gleda u spartanskog ratnika koji stoji u pobjedonosnom stavu s kopljem u ruci.

¹¹ Ravnopravnost spolova u ovom kontekstu označuje postizanje ravnopravnosti žena i stjecanje jednakih prava koja imaju muškarci.

Sadržaji vezani za pitanja ravnopravnosti spolova najčešće se javljaju u glavnim tekstovima (46%), nešto manje u popratnim tekstovima (34%), a najmanje na fotografijama i ilustracijama – 20% (tablica 17).

Tablica 6: Sadržaji vezani za pitanja ravnopravnosti spolova u udžbenicima – ukupno, prikaz prema tipu teksta u kojem se sadržaji javljaju

Kategorija u kojoj se sadržaji pojavljuju	Način na koji se sadržaj odnosi na pitanja ravnopravnosti spolova ¹²			UKUPNO	
	Afirmativan	Neutralan	Stereotipan	br.	%
Glavni tekstovi	35	40	1	76	47,5
Fotografije i ilustracije	20	9	2	31	19,4
Popratni tekstovi	22	31	0	53	33,1
UKUPNO	77	80	3	160	100

Gledajući udžbenike pojedinačno kao glavne nositelje sadržaja propisanog nastavnim programom za osnovne škole (izdvajajući radne bilježnice i zbirke zadataka), udžbenici s najviše sadržaja vezanih za pitanja ravnopravnosti spolova su udžbenici Tragom prošlosti 7 i Tragom prošlosti 8 sa po 18, odnosno 15 identificiranih sadržaja.

Sažetak kvantitativne rodne analize udžbenika iz povijesti

- Od 32 udžbenika, najveći dio njih (10 udžbenika ili 31%) potpisuju ravnopravno jedan autor i jedna autorica. Kad udžbenik samostalno potpisuje jedan/a autor/ica, u većem postotku je zastupljen ženski spol (28% žena naspram 10% muškaraca), a kad udžbenik potpisuje skupina autora/ica, u većem postotku je zastupljen muški spol (28% muškaraca u većinskom autorstvu naspram 3% žena). Ukupno gledajući, spolna struktura autora/ica udžbenika vrlo je ujednačena.
- Od 32 glavna/e urednika/ce 24 (75%) su ženskog spola, a 8 (25%) muškog.
- Od 20 likovno-grafičkih urednika/ca (koliko ih je bilo u mogućnosti identificirati), sve su ženskog spola (100%).

¹² Ravnopravnost spolova u ovom kontekstu označuje postizanje ravnopravnosti žena i stjecanje jednakih prava koja imaju muškarci.

- Sadržaja koji se odnose na pitanja o ravnopravnosti spolova na naslovnica nema. Spolovi su ujednačenije zastupljeni na naslovnica nego što je to slučaj na fotografijama i ilustracijama te u tekstovima udžbenika: iako su u nešto većoj mjeri prikazivane osobe muškog spola (prevladavaju na 18,8% naslovnica) od osoba ženskog spola (prevladavaju na 9,4% naslovnica), najvećim dijelom spolovi su zastupljeni ravnopravno (na 40,6% naslovnica prikazan je jednak broj muških odnosno ženskih osoba), a gotovo trećina (31,2%) svih udžbenika na naslovnica uopće nije sadržavala likovne prikaze osoba ili im nije bilo moguće utvrditi spol.
- Analizirani udžbenici ukupno sadrže 2607 fotografija i ilustracija koje prikazuju ljudske likove, od čega na njih 73,1% prevladavaju osobe muškog spola, na 24,4% prevladavaju osobe ženskog spola, dok samo 2,5% fotografija i ilustracija prikazuje ravnopravno zastupljena oba spola.
- U tekstovima udžbenika imenom se spominje ukupno 3237 osoba, od čega 92,4% čine osobe muškog spola, a 7,6% osobe ženskog spola.
- U 13 od ukupno 14 promatranih kategorija zanimanja/uloga na fotografijama i ilustracijama¹³ osobe muškog spola čine veći postotak, dok je jedina kategorija u kojoj prevladavaju žene kategorija *suprug/a povijesne ličnosti* u kojoj nema predstavnika muškog spola.
- U 12 od ukupno 13 promatranih kategorija zanimanja/uloga u tekstovima¹⁴ osobe muškog spola čine veći postotak, dok je jedina kategorija u kojoj prevladavaju žene kategorija *suprug/a povijesne ličnosti* u kojoj nema predstavnika muškog spola.
- Približno trećina (34,4%) analiziranih udžbenika u potpunosti zadovoljava rodno osjetljive jezične standarde, dok je ostalima potrebno više ili manje dorade u pogledu jezika.
- Sadržaji vezani za pitanja ravnopravnosti spolova najčešće se javljaju u udžbenicima za sedmi i osmi razred, dok u udžbenicima za peti i šesti razred takvi sadržaji nisu dovoljno zastupljeni.
- Prilikom obrađivanja društvenih promjena u 20. stoljeću (gradivo osmog razreda) niti jednom riječju se ne spominje borba za suzbijanje diskriminacije na temelju spolne orijentacije.

Zaključak:

Ova analiza potvrdila je značajnu razliku u zastupljenosti spolova u udžbenicima povijesti koja se očituje u većoj zastupljenosti muškog spola u svim promatranim kategorijama; na naslovnica udžbenika, na fotografijama i ilustracijama te u tekstovima udžbenika. Samim time nesrazmjer je također prisutan i u spolnoj zastupljenosti po zanimanjima/ulogama

¹³ Zanimanje/uloga koje se najčešće javlja na fotografijama i ilustracijama je vladar/ica. Slijede vojno lice, religijski/a predstavnik/ca, političar/ka, znanstvenik/ca, umjetnik/ca, plemić/kinja, bog/božica-muza, radnik/ca-seljak/nka, sportaš/ica, suprug/a povijesne ličnosti, astronaut/kinja-pilot/kinja, pomorac/kinja i student/ica.

¹⁴ Zanimanje/uloga koje se najčešće javlja u tekstovima je vladar/ica. Slijede umjetnik/ca, znanstvenik/ca, političar/ka, religijski/a predstavnik/ca, vojno lice, bog/božica-muza, plemić/kinja, sportaš/ica, pomorac/kinja, suprug/a povijesne ličnosti, astronaut/kinja-pilot/kinja i novinar/ka.

osoba koja se najčešće javljaju u udžbenicima gdje je jedina kategorija u kojoj brojčano prevladavaju osobe ženskog spola suprug/a povijesnog lika.

Na temelju usporedbe različitih udžbenika za isti razred vidljivo je da je moguće staviti veći naglasak na sadržaje vezane za pitanja ravnopravnosti spolova budući da se pokazalo da razlike u prisutnosti tih sadržaja između pojedinih udžbenika, koji obrađuju isto povijesno razdoblje, znaju biti velike. U udžbenike za peti i šesti razred trebalo bi uvesti više sadržaja vezanih za pitanja ravnopravnosti spolova. Nadalje, ono na što se također može izravno utjecati bez obzira na povijesno determiniran sadržaj jest inzistiranje na dosljednom korištenju rodno osjetljivog jezika u svim udžbenicima. Naime, iako se rodno osjetljiv jezik većinom koristi u udžbenicima, još uvijek su prisutne nedosljednosti i pojedinačni propusti pa razloga za napredak po tom pitanju ima u čak dvije trećine njih.

Ova analiza pokazala je da udžbenici povijesti za osnovnu školu po pitanju ravnopravnosti spolova variraju od vrlo loših do izrazito dobrih, ali u svakom slučaju prostora za napredak ima puno.

Stoga, zaključno, u svrhu postizanja ciljeva rodno osjetljivog obrazovanja, pravobraniteljica preporučuje da se prilikom izrade i odobravanja udžbenika pomno preispita njihova usklađenost s mjerama UN Konvencije o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena, sa Zaključcima Odbora za uklanjanje diskriminacije žena na području obrazovanja, s odredbama Zakona o ravnopravnosti spolova, Zakona o udžbenicima za osnovne i srednje škole i Udžbeničkog standarda te s mjerama uvođenja rodno osjetljivog obrazovanja Nacionalne politike za promicanje ravnopravnosti spolova za naredno razdoblje 2011.-2015.

Kvalitativna rodna analiza osnovnoškolskih udžbenika povijesti

Ova analiza polazi od socio-konstruktivističkog pristupa spolu naspram esencijalističkom, podrazumijevajući da je rod društveni, odnosno, kulturni konstrukt. Stoga se i iz te perspektive motrilo i analiziralo nastavne sadržaje. Budući da je škola institucionalizirani oblik socijalizacije, i to jedan od najvažnijih, osobito je važno pratiti na koji način djeluje u skladu sa svojim društvenim ciljevima i programima tj. provodi li se, kako i u kojoj mjeri rodna ravnopravnost kroz podučavanje predmeta povijesti. Također, imalo se u vidu da su izbor i strukturiranje obrazovnih sadržaja zadanim obrazovnim programima, koje su autori/ce udžbenika morali poštivati (odnosno koje su imali na raspolaganju), određeni stupnjem razvoja historijske znanosti u Hrvatskoj. Država, kao reprezentant općih društvenih interesa kroz svoje mehanizme (ministarstva obrazovanja, kulture i sl.) ima punu kontrolu nad školskim sustavom i time i punu odgovornost za njega. Ona određuje izbor i strukturiranje obrazovnih sadržaja, određuje okvire kojima utječe na odluke koja i kakva znanja, te u kolikom opsegu, škola treba prenijeti. Također, putem ministarstva obrazovanja, određuje (odobrava) one udžbenike kojima se nastavnici u školama mogu koristiti. Prijenos znanja odvija se na trima razinama: 1) nastavnih programa, 2) udžbenika, 3) nastavnika, i sve ove okolnosti su bile uzete u obzir pri obradi udžbenika.

Analiza je obuhvatila ukupno 32 sveska (udžbenika, radnih listova, radnih bilježnica) koje je odobrilo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa a objavila tri nakladnika.¹⁵

Tijekom analize udžbenika uočene su teme oko kojih se najčešće grupirao materijal, svojevrsne problemske cjeline ili aspekti, te su postavljene kao okosnice na koje se oslanjala analiza, prema kojima je analiziran sadržaj udžbenika. Također je stavljena i grupa koja se odnosi na uspješne primjere i kvalitetnija rješenja.

Te su cjeline sljedeće:

1. *kontekstualiziranje* žena (pojedinačno ili kao socijalne grupe) u sadržajnom (udžbeničkom) okviru, *integriranje* u sadržaj ili samo *dodavanje* izdvojenih dijelova udžbeničkoj cjelini;
2. *odsustvo* određenih sadržaja koji se odnose na ravnopravnost spolova;
3. *tzv. ženski sadržaji ili teme* kućanski rad, ženska ljepota, moda;
4. supruge, udovice, majke, sestre... znamenitih muževa;
5. *značajne žene – uvrštavanje ili ignoriranje* istaknutih žena – vladarice, znanstvenice, umjetnice;
6. *uspješni primjeri* – udžbenici u cjelini ili neka pojedinačna rješenja.

¹⁵ Alfa, Profil i Školska knjiga

1. Kontekstualiziranje uloge žena (pojedinačno ili kao socijalne grupe) u sadržajnom (udžbeničkom) okviru, integriranje u sadržaj ili samo dodavanje izdvojenih dijelova udžbeničkoj cjelini

S obzirom na izostanak izučavanja koja bi promijenjenom perspektivom razotkrila i osvijetlila položaj i ulogu žene u povijesti, pojedinačno i/ili kao socijalne grupe, njihovo integriranje u postojeće znanje, pa čak i puko dodavanje tom znanju, može biti otežano. Budući, naime, da bez izučavanja nema niti raspoloživog, znanstveno obrađenog materijala koji bi dalje poslužio, i to je potencijalno velika poteškoća pri izradi udžbenika. Međutim, i onda kad postoji povijesno relevantan materijal, građa koja je znanstveno obrađena i priređena za integriranje u šira znanja o povijesti, to se u golemoj većini ipak ne događa. Na primjer: jedna velika historijska tema u nekim je udžbenicima ako već ne propuštena, a ono obrađena na neadekvatan način, ponekad i u nekim dijelovima i vrlo zbunjujuće. Ta tema je opće pravo glasa žena, koje se, uz neke iznimke, može tumačiti kao veliku povijesnu prekretnicu u shvaćanju uloge žene u društvu, njezinu tretiranju posebno, i u odnosu spolova uopće. Tako je u udžbeniku Povijest 7¹⁶, tema najavljena preko cijele strane – žene koje traže pravo glasa. Međutim, na stranici 181. u uvodnom tekstu piše sljedeće:

„... žene na općim izborima na Novom Zelandu. Bile su prve u svjetskoj povijesti koje su dobile pravo glasa. No ženama je dosuđena najduža zatvorska kazna. Ako je prosječna životna dob 75 godina, jednoj je Tajlandčanki potreban 1881 život za izvršenje kazne. I to samo zbog prijevare, ali... i to je život.”

Posve je nejasno što se u stvari htjelo reći. Dvije važne povijesne činjenice, ali o dvama različitim sadržajima, koje pripadaju posve različitim analitičkim sklopovima. Zabunu osobito pojačava zaključak „... ali... i to je život.” Dakle, dobivanje prava glasa prvi put u povijesti stavljeno je u isti misaoni sklop s najdužom zatvorskom kaznom koja je dodijeljena ženi. Umetanjem ovlašne napomene „i to je život”, koja se može odnositi bilo na dobivanje prava glasa bilo na najdužu zatvorsku kaznu, a možda i na oboje, autori relativiziraju taj ozbiljan društveni problem. Štoviše, odnose prava i neravnopravnosti, koji su povijesni (pa time i promjenjiv) proizvod djelovanja ljudi, označavaju kao puku životnu datost, stvarajući nejasnoću je li riječ o sudbinskoj nužnosti ili o poprištu borbe za ravnopravnost.

U istom udžbeniku, u 2. poglavlju „Društveni odnosi”, cijele dvije stranice posvećene su ženskom pitanju, pod naslovom: „Položaj žene i njihova borba za pravo glasa”. Nalazimo opća mjesta o osmom martu, o sufražetkinjama: „Sufražetkinje se nisu borile samo za izborni glas, već i za ženska prava, uopće, od kojih su izborna pravo smatrali najvažnijim.” Niti jednom riječju se ne spominje o kojim bi se to (ostalim) pravima žena uopće radilo. Naime, autori govore o „ženskim pravima”, ističući na prvom mjestu „ženskim”, kao da se radi o nekim osobitim biološkim pravima, a radi se o ljudskim pravima od kojih su neka bila zanijekana ženama, a neka se od njih odnose na specifična (primjerice, reproduktivna) prava

¹⁶ (Bekavac - Kljajić, izd. Alfe)

žena. U svakom slučaju, umjesto makar i pokušaja interpoliranja u šire povijesne događaje i kakve-takve kontekstualizacije, tema je ostala izdvojena, kao da se radi o paralelnom povijesnom zbivanju koje jedva da ima veze s povijesnim kontekstom.

Uopće, kao da neki autori ne znaju točno što bi s temom prava glasa za žene; osobito je to izraženo u udžbeniku *Povijest* 8¹⁷. Tako u dijelu „Turska od sultanata do Republike” na stranici 15. stoji: „Žene su dobile pravo glasa, ali im je zabranjeno nošenje feredže”. Da li zabunom ili svjesnim autorskim stavom, svakako, rastavnim veznikom ali, koji uvijek označava odnos opozicije, nečemu usprkos, nasuprot, izgleda kao da je dobivanjem prava glasa istovremeno oduzeto nešto što nije trebalo, točnije, sugerira da im nije trebalo zabraniti nošenje feredže.

Isti udžbenik u poglavlju 2, „Demokratski procesi između dvaju ratova”, govoreći o zemljama parlamentarne demokracije, na stranici 20. piše: „Iako su omogućavale osnovna ljudska prava, višestranačje i različite građanske slobode, pravo glasa, kao osnovnu građansku slobodu, i nadalje su uskraćivali ženama. Stoga su žene različitim protestnim istupima, demonstracijama pa i uporabom lakog nasilja (razbijanjima i slično) nastojale skrenuti pozornost na sebe. To im je na posljetku uspjelo pa su 1918. godine dobile pravo glasa u Velikoj Britaniji, dok je Francuskinjama to omogućeno tek 1944. godine.” Umjesto da se iskoristi prilika da se žene kao socijalnu grupu integrira u povijest, stavljanjem u kontekst povijesnih okolnosti koje su uopće dovele do toga da žene odjednom i intenzivno traže svoja prava, autori se bave površnim. U istoj mjeri propuštena je i mogućnost da se pokaže povezanost ovih događaja s izlaskom žena na tržište rada, a u kontekstu i kao posljedicu rata i pomanjkanja (dotad pretežno muške) radne snage, kad se događa masovni ulazak žena u proizvodnju. Također, „Različitim protestnim istupima, demonstracijama pa i uporabom lakog nasilja (razbijanjima i slično)”, nisu „nastojale skrenuti pozornost na sebe”, nego uopće na položaj žena u društvu.

U ovom udžbeniku nalazimo također i dio koji bi mogao poslužiti kao ogledan primjer kako se ne bi smjelo pisati. U dijelu „Velika svjetska gospodarska kriza 1929.-1943.” na stranicama 28.-29. stoji sljedeće: „Žene su i dalje bile vezane uz obitelj ili su postajale sve glasnije, zahtijevajući veća prava. Ravnopravnost s muškarcima te pravo glasa i nadalje su ostali uzroci njihovih prosvjeda. Obespravljeno žena bila je vidljiva i na sportskim natjecanjima. Na olimpijskim igrama koje su se održavale od Prvog svjetskog rata uglavnom su se natjecali muškarci. No žene su i dalje nastavljale svoju javnu i poslovnu djelatnost. Za neke od njih posljedice rata bile su nenadoknadive. Dok su muškarci ratovali, one su uspješno obavljale njihove poslove. No mnoge su obitelji izgubile muške članove pa je njihov teret pao na žene.”

¹⁷ Stjepana Bekavca i Maria Jareba, izdavačke kuće Alfa

I ovdje nalazimo opoziciju kroz veznik ili „... i dalje su bile vezane uz obitelj ili su postajale sve glasnije zahtijevajući svoja prava” koji sugerira da se za žene odvijalo ili (samo) jedno ili drugo. Kao da su one koje nisu bile vezane uz obitelj bile glasne u zahtjevu za jednakost, a one vezane uz obitelj su šutjele. Pitanje je kakvu interpretaciju to određuje: da žene „vezane uz obitelj” nisu bile zainteresirane za svoja prava? Ili da su bile pod prevelikim pritiskom da postanu svjesne neravnopravnosti i suprotstave joj se? Ili pak da su se žene nevezane uz obitelj zalagale za ravnopravnost samo zbog svojeg posebnog položaja? U zbilji, uzroci njihovih prosvjeda leže mnogo dublje, u vjekovnoj neravnopravnosti, tako da su prosvjedi i zahtjevi za ravnopravnost artikulacija, pojavnost tih problema. Istovremeno, formulacijom: „Dok su muškarci ratovali, one su uspješno obavljale njihove poslove”, implicite dopuštaju da je povijesno zacrtano i jednom zauvijek dano koji su poslovi „ženski” a koji pak „muški”. Govoriti o „njihovim” (muškim) poslovima, kao da ih prirodno posjeduju, ili imaju prirodno pravo prvenstva na njih, prihvaća i potvrđuje stereotip, tradicionalno, patrijarhalno shvaćanje o tome tko, prema spolu, može raditi neke stvari a druge ne. Na kraju, u tom kontekstu naglo prijeći na polje sporta i neravnopravnosti žena u tom području pokazuje koliko autori ne shvaćaju cijeli problem neravnopravnosti pa se bave marginalnim, nečim što svakako nije prvo mjesto gdje se problem u stvari generira i potom rješava.

U udžbeniku Povijest 7¹⁸ nalazimo ponovo očigledno široko proširenu ali netočnu formulaciju „ženska prava” umjesto „prava žena”, i to, u ovom slučaju, čak u naslovu „Položaj radništva. Borba za ženska prava”¹⁹. Istu sintagmu upotrebljavaju i Stjepan Bekavac i Siniša Kljajić „Sufražetkinje se nisu borile samo za izborni glas, već i za ženska prava uopće, od kojih su izborna prava smatrale najvažnijim” (u udžbeniku Povijest 7, 2. poglavlje „Društveni odnosi”, podnaslov: „Položaj žene i njihova borba za pravo glasa”)

2. Odsustvo određenih sadržaja koji se odnose na ravnopravnost spolova

U analizi udžbenika bilo je također moguće zapaziti odsutnost određenih sadržaja koji su vrlo važni u rasvjetljavanju položaja žene u povijesti a neki od njih imaju fundamentalno povijesno značenje. Tako je u Tragom prošlosti 5²⁰ u udžbeniku, zbirci tekstova, i radnim listovima, propušteno da se i jednom jedinom riječju spomene odnos, odnosno razlika matrijarhat/matrilinarnost – patrijarhat, da bi se pokazalo kako se kroz objašnjenje prelaska s nomadskog na sjedilačko (od stočarstva na poljoprivredno) kao integralni dio te promjene događa i prijelaz sa matrijarhata, odnosno matrilinearnosti, na patrijarhat. Tako je propuštena mogućnost da se time pokaže kako je patrijarhat uopće nastao te, posljedično, u kojem se pravcu povijest kasnije odvija. Isto se odnosi i na Povijest 5²¹, u kojem također nema ni riječi o matrilinearnosti/matrijarhatu, razvoju u patrijarhat i slično.

¹⁸ autor Damir Agičić

¹⁹ str. 136

²⁰ autorice Sanje Cerovski

²¹ Tina Matanić i Toni Rajković

Ispušten je ili tek ovlaš spomenut problem progona i spaljivanja vještica iako se radilo o masovnom i dugotrajnom progonu žena koji je rezultirao milijunima spaljenih žena – progonu čiji je broj žrtava umnogome premašio broj žrtava mnogih velikih ratova vođenih u tom istom razdoblju. To čudi tim više što je sam predmet u dovoljnoj mjeri istražen, a osobito bi bilo korisno u udžbenicima predstaviti razloge zbog kojih se to događalo, o čemu postoji opširna literatura. Pod naslovom „Opasnosti i strahovi ljudi u srednjem vijeku”²² samo su četiri rečenice o lovu na vještice.

Udžbenik Povijest 7²³ propušta mogućnost spomenuti i one žene koje zasigurno imaju povijesni značaj, pa u temi o Ilirskom pokretu u Hrvatskoj nema ni spomena dviju vrlo uglednih ilirki, Sidonije Erdoedy – Rubido i Dragojle Jarnević. Za razliku od udžbenika za isti razred, dvojice autora Erdelja/Stojaković, gdje je objema dana dužna pažnja i odgovarajući prostor, osobito kad je riječ o Dragojli Jarnević, koja je prva uopće u hrvatsku književnost uvela dnevničku formu.

Na samom kraju udžbenika Povijest 8²⁴, u desetak rečenica²⁵ krajnje se uopćeno sažima pitanje ravnopravnosti, međutim bez spominjanja konteksta u kojem se to događa, studentske pobune 1968. protiv konzumerizma zapadnjačkih društava, pokreta iz kojega su nastali alternativni socijalni pokreti i feminizam kao jedan od njih. Međutim, sportu su posvećene čitave dvije stranice! Pa se tako u pitanjima na kraju cjeline niti jedno ne odnosi na položaj žena u društvu, ali su primjerice postavljena sljedeća pitanja: „Razmisli koliko su uspjesi hrvatskih sportaša zaslužni za podizanje ugleda Hrvatske u svijetu?” i sljedeće, još neobičnije: „Usporedi uvjete treniranja mnogih naših sportaša s uvjetima sportskih velesila (kao na primjer u SAD-u i mnogim drugim državama).” Ovo zaključno govori o autorskom stavu prema pitanju položaja žena u društvu i s tim u vezi postavljanju prioriteta. To potvrđuje i pitanje br. 19, na stranici 65. radne bilježnice za 8. razred²⁶, koje glasi: „Koliko je zlatnih olimpijskih medalja osvojila (Janica Kostelić)?”

3. Položaj žena uopće i tzv. ženski sadržaji ili teme kućanski rad, ženska ljepota, moda

Ovaj je aspekt govora o ženama u udžbenicima povijesti ne samo brojan, već se u gotovo istom obliku pojavljuje u gotovo svim udžbenicima. Osobito kad se govori općenito o položaju žene u društvu, upotrebljava se gotovo isti rečenični sklop, koji se po potrebi varira, ali tako općenit, funkcionira u svim razdobljima.

²² str. 103.

²³ Bekavac-Kljajić

²⁴ Bekavac-Jareb

²⁵ XI. poglavlje, str. 229.

²⁶ istih autora, Bekavac-Jareb

U udžbeniku *Tragom prošlosti* 5²⁷ varira se istu misao nekoliko puta, pa tako imamo: na stranici 96. u odlomku o ženama u Sparti gdje se (svjedočenje u prvom licu) govori o tome kako one uče ples, pjevanje, trčanje i skakanje te borbene vještine – bacanje koplja i diska. Međutim, tu se nalazi i rečenica autorice: “Žene odlučuju o ranom odgoju djece, organiziraju kućanstvo, mogu čak i zemlju posjedovati.” Već na sljedećoj, 97. stranici, nalazimo: “Žene ostaju kod kuće, kuhaju, brinu o djeci i robovima, od svake, pa i one bogate, očekuje se da prede vunu i sama izrađuje tkaninu. Podređena do udaje ocu, potom mužu. Pravno ovisna.” Potom na str. 140.-141. (u odlomku: „Život u Rimskoj obitelji”) nalazi se crtež majke i kćeri, a u oblačiću iznad svake govori se o njezinu položaju – obveza udaje u dogovoreni brak, rađanje potomstva, nadgledanje robova i kućanstva. U naglašenom dijelu (bold): „... Majka nije imala nikakvog utjecaja, ali je uživala veliko poštovanje svih članova obitelji. Upravljala je kućom i brinula se o kućanskim poslovima. Nakon suprugove smrti, prelazila je pod vlast najstarijeg muškog člana obitelji.” Klišeizirani iskazi o položaju žena nastavljaju se u udžbenicima za sljedeće godine, pa će tako u *Tragom prošlosti* 6²⁸ na str. 86. uz naslov „Uloga vlastelinke, gospodarice dvorca” pisati: “ispunjava gospodareve želje, nadzire djecu i dvorkinje, naručuje zalihe za dvorac, upravlja radom posluge, nadzire proizvodnju odjeće u dvorcu, zabavlja posjetioce dvorca.”

U udžbeniku *Povijest* 7, pod naslovom „Položaj žena”²⁹ nalazimo sljedeće: „U obiteljima srednje i gornje klase, žene uglavnom nisu radile, već su vodile kućanstvo i brinule se za djecu. Muškarac je bio glava obitelji i raspolagao je obiteljskom imovinom. Razvod braka bio je jednostavniji za muškarca nego za ženu, a u tom slučaju otac je dobivao starateljstvo nad djecom. Položaj žena radničkih obitelji bio je drugačiji: često su morale raditi teške poslove u industriji jer je i njihova zarada bila neophodna za uzdržavanje obitelji.”

Nije posve jasno zbog čega je autor riječ žene posebno označio, potom zbog čega je stavljena množina, dok je muškarac u jednini. Bila to autorska ili lektorska greška, govori o percepciji žena kao grupe i muškarca kao individue. Potom, navodi se kako „žene nisu radile”, a odmah iza zareza navodi se da jesu i što su to radile („vodile su kućanstvo i odgajale djecu”).

Umjesto uvođenja određenih spoznaja i znanja koja se odnose na žene (kao socijalne grupe ili individualke) i njihove kontekstualizacije, obično se linijom manjeg otpora odredi jedno izdvojeno poglavlje, češće još i samo rečenica o položaju žena, i u osnovi se ti sadržaji ne razlikuju, ili tek u nijansama.

Dalje, u istom udžbeniku, slijedi: „Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće položaj žena počeo se mijenjati. Obitelji su imale manje djece, žene su dobivale bolje obrazovanje, te su se počele zapošljavati kao učiteljice, daktilografkinje, telefonistice. Neke su završile sveučilište i postale

²⁷ Cerovski

²⁸ Brdal-Madunić

²⁹ Agičić, str. 137

liječnice, znanstvenice, spisateljice i novinarke.” Autor je propustio objasniti makar elementarno zašto se i zbog čega mijenja položaj žena. Stoga se stječe dojam kao da je uzrok promjene to što su imale manje djece i bile obrazovanije, iako se događalo upravo obrnuto, to jest, manje djece i bolje obrazovanje kao posljedica promjena.

Stereotipi, primjerice oni o ljepoti, bez propitivanja se perpetuiraju, pa će tako Helena Trojanska biti samo Lijepa Helena, a kako bi se stereotip potvrdio, uz njezino spominjanje bit će fotografija pribora za uljepšavanje Rimljanke Povijest 5, radna bilježnica.³⁰ I pažljivijima će se potkrasti stereotipi pa u Tragom prošlosti 8 u poglavlju broj 2, na stranici 35.³¹ prikaz je modnih crteža na kojima su žene u kratkim suknjama, kratko ošišane, a uz njih sljedeći potpis: „Osim o tijelu, velika se briga vodila i o odjeći. Ovako su izgledali prijedlozi za žensku jesensku modu kasnih 20-tih”. Čak i bez potrebe da se prikriva ili zanemaruje činjenicu da su žene orijentirane na modu, još manje da se raspravi zašto je tome tako, brojne su mogućnosti da se taj stereotip o ženskoj modi relativizira. Naime, izostavilo se mušku modu, koja je u određenim povijesnim razdobljima bila možda izraženija i dekorativnija od ženske. K tome je još i činjenica da je historijski razvoj mode uvijek bio sukladan ekonomskom i političkom razvoju i pratećim promjenama (primjer za promjene muške mode kod jakobinaca, kad su se počeli jednostavnije odijevati, nositi kratku kosu, odbacivanje vlasulje i sl.).

Ponekad i nije najlakše postaviti problem, što vidimo u sljedećem primjeru (Tragom prošlosti 8, zbirka tekstova i zadataka, Ivona Dunat), na stranici 10. nalazi se pitanje za učenike: „Pronađi u tekstu nove kućanske aparate koji su dvadesetih godina olakšavali rad žena u kući”. Ova rečenica potvrđuje stereotip o tome tko radi u kući. Kad bi se, međutim, stavilo rodno neutralno, na primjer, „olakšavali rad u kućanstvu”, onda se gubi informacija o tome tko doista to radi, ali se otvara mogućnost da se učenicima upravo postavi to pitanje, tko kućanske poslove uistinu radi? Time se otvara problem i učenici mogu lakše uočiti stereotip. Sličan problem nalazimo i u udžbeniku Povijest 8³². Na stranici 27. nalazimo naslov „Tehnološki višak” – gdje se uz ilustraciju plakata koji oglašavaju kućanske aparate opisuju žene koje usrećuju novi tehnički proizvodi koji im pomažu i sl. Potom se tu nalazi još i slika ondašnjih manekenki u modelima tadašnjih haljina s potpisom: „Sretne lude ili zlatne 20-te naziv je za razdoblje nakon završetka poslijeratne gospodarske krize. Porast životnog standarda najviše se osjećao u SAD-u. Mijenjale su se životne navike. Svaki peti Amerikanac je vozio automobil. Žene su nosile kraće haljine i frizure.”

I ovdje ponovo imamo svođenje pojavljivanja žene u povijesti kroz površnost mode (odijevanja) ili, na što je novija historiografija već ukazala, kroz „porobljivačke” kućanske aparate, koji realnim olakšavanjem kućanskog rada efikasnije priječe izlazak žena na tržište

³⁰ Matanić - Rajković

³¹ Erdelja - Stojaković

³² Vesna Đurić

rada, iz neplaćenog i nereguliranog kućnog rada, iz privatnosti u javnost, na plaćena radna mjesta. Opaska da su „žene nosile kraće haljine i frizure” nema niti jednog drugog smisla osim potvrđivanja jednog stereotipa o ženama, dakako uz izostanak upućivanja na istovremene promjene u muškoj modi. Međutim, ista autorica u radnoj bilježnici (Povijest 8) na stranicama 10. i 11. priložima uz pitanja pokazuje da postoje društvena i ekonomska objašnjenja tih pojava, koja u udžbeničkom tekstu nisu dana; tako su uz pitanje 3.c) dani odlomci iz knjige *Žene i muškarci u prošlosti*, Blagoevgrad 2002., u kojima se sasvim primjereno objašnjava zašto je ustvari došlo do promjene mode (šišaju kosu radi sigurnosti na radu; brže kretanje traži korištenje raznih prijevoznih sredstava što potom uzrokuje skraćivanje suknje radi funkcionalnosti).

U zbirci tekstova i zadataka (Tragom prošlosti 8, Dunat) na stranici 11., pitanje je za učenike/ce: „Tko danas na reklamnim plakatima obično stoji pored automobila i reklamira ga? Kako to objašnjavaš?” Učenici/e će vjerojatno znati reći da se radi o ženama, lijepim, mladim djevojkama, ali je pitanje kako će to objasniti. Budući, naime, da se radi o vrlo ukorijenjenim stereotipima, teško je vjerovati da će sami/e takvo stanje smatrati spornim. U tom slučaju bi objašnjenje trebalo biti suoblikovano intervencijom nastavnice/ka, međutim i nastavnici i nastavnice ni sami vrlo često nisu lišeni sličnih stereotipnih stavova. Svakako, kad se i ukoliko se ide na ovakve primjere, dobro bi bilo dati kraći prilog na temu korištenja ženskog tijela u reklamne svrhe kako bi se pomoglo i nastavniku/ci i učenicima/ama.

Ponavljanje stereotipa vidimo u udžbeniku *Povijest* ⁷³³ u temi X., na str. 181., na kojoj je slika Isaaca Newtona, prikazanog kako sjedi za stolom i gleda pokraj sebe ženu s malim djetetom kako sjedi na podu. Od svih slika Newtona odabrati baš ovu, koja nepogrešivo govori o odnosu u kojem on, znanstvenik, misli i sjedi za stolom, dok se ona, anonimna žena, igra s djecom na podu, govori o snazi podsvjesnog djelovanja stereotipa.

Jedan od snažnijih stereotipa o ženama jest onaj o modi (uglavnom onoj u odijevanju), uz uporno zanemarivanje većine autora i autorica enormnih povijesnih promjena mode kod muškaraca, što je već prije spomenuto. Tako udžbenik *Povijest* ⁸³⁴ na stranicama 28. i 29. donosi ilustracije moderno odjevene žene, vitke manekenke (crtež očigledno iz modnog časopisa) sa sljedećim potpisom: „Dvadesetih godina prošlog stoljeća došlo je do revolucije u ženskoj modi. Žene su odbacile steznike i podsuknje, a u modi su haljine ravnih linija koje su sezale do koljena. Dugu kosu, koja je stoljećima smatrana ženskim ukrasom, smijenila je kratka kosa, tzv. bubikopf frizura.” Baviti se ženskom modom, frizurama, steznicima i podsuknjama a ne kazati ništa o muškoj modi, ništa o prestižnosti duge kose u muškaraca (čak kao izraza političkog stava), perike kao oznake društvenog ugleda i oznake hijerarhije, ispod njih duge kose, napirlitanosti muške mode, svojedobno također steznika i gomile

³³ Bekavac - Kljajić

³⁴ Bekavac - Jareb

čipkanih ukrasa, mazanja očiju i stavljanja raznih ukrasnih pomada, nošenja visokih potpetica, upotreba lepeza i slično, jest ostajanje pri stereotipu jednako kao i njegovo potvrđivanje o ženama kao jedinima pretežito zainteresiranima za modu. Osobito je problematično isticanje mode (ženske) na ovakav način i upravo u vrijeme kad se historijski osvještuje i pomalo i mukotrpno mijenja položaj žena u društvu. Ono, naime, još i pokazuje nepoznavanje ne samo povijesnog konteksta već i uže, povijesti pokreta žena za oslobođenje, koji jest integralni dio ljudske povijesti.

I ponovo, u udžbeniku Povijest 8³⁵ na stranici 28. prikazan je crtež iz modnog časopisa na kojem su manekenke u kratkim suknjama, s frizurom bubikopf. Crtež ima sljedeći potpis: “U 1920-ima došlo je do revolucije u ženskoj modi. Žene su odbacile steznike i podsuknje. U modi su praktične haljine ravnih linija koje sežu do koljena. Sve veću ulogu dobivaju i sintetički materijali. Popularna je sportska odjeća. Duga kosa, koja je stoljećima smatrana ženskim ukrasom, sada se nemilosrdno rezala – u modu ulazi kratka kosa (tzv. Bublikopf frizura). Tako je i moda upućivala na sve veću emancipaciju žena.” Treba podsjetiti da je duga kosa kroz gotovo cijelu povijest bila također muški ukras: Perzijanci su je pletli u pletenice, kao i Spartanci; u srednjem vijeku duga kosa u muškaraca bila je statusni simbol; kao simbol, ali drukčije vrste, pojavljuje se sve do modernih vremena (djece cvijeća u pokretima '68).

U vrijeme kad se žene prvi put u povijesti pojavljuju na javnoj sceni s jasnim političkim zahtjevima, koji nisu svedivi samo na pravo glasa, mada je ta borba bila najvidljivija, isticati modu kao nešto što određuje žene i njihovo djelovanje u tom vremenu znači prihvatiti i podržati određeni stereotip. Jednako kao u komentaru fotografije kupališta na Savi, od svih natjecanja istaknuti izbor najljepše kupačice. Na koncu, pitanje je izbora onoga što će se od ukupne povijesne građe prezentirati – i to je zanat povjesničara, sukus povjesničarskog uvida u cjelinu u smislenog sažimanja na ono što je bitno.

Nadalje, u udžbeniku Povijest 8³⁶ zanimljiva je „Lenta vremena” na stranici 31., koja razdoblje od 1920. do 1929. godine određuje kao „Lude godine” i ilustrira ga trima slikama: 1) modna slika žena (kratke suknje, bubikopf), 2) žene koje voze automobil i 3) žena na čijim je leđima napisano „votes for women”. Na taj se način kod učenika/ca (neinformiranih čitača/ica općenito) žene dovodi u vezu (kratke kose i suknje, voze automobile, žele pravo glasa) s pojmom ludosti. Povijesno je bilo mnogo više elemenata u kulturnom aspektu tog vremena koji su utjecali na formiranje pojma „lude godine” i koji nikako nisu odlikovali samo žene (enormna proizvodnja i potrošnja zabave za oba spola, npr. jazz, nove vrste plesova, mode za oba spola, tendencija k masovnosti u raznim sportovima i sl.). Sve to je, međutim, ostalo bez komentara o onome što se u to vrijeme zbivalo u Europi i svijetu, a nikako nije

³⁵ Snježana Koren izd. Profil

³⁶ Bekavac-Jareb

spadalo u „lude godine” i nije imalo tu benignost, a riječ je o ekonomskoj krizi, dolasku Hitlera na vlast, nastanku fašizma, nacizma i staljinizma.

Stereotip o ženama kao slabijima, kao onima koje se slabije snalaze, traje i onda kad su uvjeti rada znatno uznapređovali te ne zahtijevaju više osobitu fizičku snagu. Tako se u udžbeniku Povijest 7³⁷ na stranici 186. nalazi fotografija žena koje rade u industrijskom pogonu. Potpis kaže: „Rad žena za ratnu industriju bio je vrlo naporan i opasan.” Nije li jednako opasan i naporan i muškarcima? Raditi za tokarskim strojem nije u jednakoj mjeri naporno kao primjerice raditi u rudniku.

4. Supruge, udovice, majke, sestre... znamenitih muževa

Najveći dio sadržaja u analiziranim udžbenicima, kad su u pitanju žene, odnosi se na njihovu ulogu supruge, udovice i majke, sestre – čime se samo potvrđuje stereotip žene koja može ponijeti samo te uloge. Da se radi o pukom potvrđivanju i daljnjem prenošenju stereotipa, govori i to da se čak i tamo gdje je to posve irelevantno inzistira na oznaci supruga (i/ili majka), udovica i slično. Primjerice, uz fotografiju glave Nefretite je sljedeći potpis: „Supruga faraona Ekhnatona” (Tragom prošlosti 5, Cerovski, str. 56.), ili samo malo dalje, uz spomen Semiramidinih visećih vrtova i sliku ide potpis: „Supruga Nabukodonosora II., koji ih je njoj sagradio”. To jest činjenica, međutim, u vezi s objema ženama i pojam je stvoren po onome po čemu su poznate – glava Nefertiti kao prekrasno umjetničko djelo, odnosno čudesni Semiramidini vrtovi – a ne po tome čije su supruge bile.

U udžbeniku Tragom prošlosti 5 (Cerovski), na str. 148. nalazi se portret Kleopatre s potpisom: „Egipatsku kraljicu Kleopatru na prijestolju je učvrstio Julije Cezar. Nakon njegove smrti Kleopatrina je ljepota opčinila Cezarova suborca Marka Antonija. Vjenčali su se i imali troje djece. Nakon neuspjeha u borbi za vlast s Cezarovim posinkom Oktavijanom, Marko Antonije i Kleopatra počinili su samoubojstvo. Njezina ljepota i tragičan kraj bili su omiljena inspiracija umjetnicima u kasnijim stoljećima.” Ovdje vidimo primjer kako se šabloniziranim izvještajima i mitologiziranim verzijama Kleopatrina života, potpuno niječe njezina politička uloga. Istovremeno se nabrajaju vladajući stereotipi o tome što žena jest i što ona treba biti (ljepotica, zavodnica, majka, vjerna u smrti...). Osim toga, kroz lik djevojčice koja vodi kroz radnju udžbenika cijeli stereotipni pristup se dodatno potvrđuje i time što se iznad djevojčice nalazi oblačić sa sadržajem – „Fatalna žena!”

Sličan je postupak i spominjanje Ilirske kraljice Teute, koju se u tekstu naziva „Agronova udovica” (kralja Agrona), što, naravno, odgovara činjenicama, ali je u odnosu na političku ulogu same Teute taj podatak u najmanju ruku drugorazredan³⁸

³⁷ Agičić, Koren, Najbar-Agičić

³⁸ str. 161, Tragom prošlosti 5, Cerovski

U udžbeniku Povijest 7³⁹, na stranici 184., napisano je: “No Ravelova životna sudbina slična je onoj američke plesačice Isidore Duncan, supruge velikog ruskog pjesnika Sergeja Jesenjina.” Ovdje vidimo vrlo zanimljiv raspored spolnih uloga. Isidora Duncan se spominje sama po sebi kao primjer za usporedbu i to dakako nije sporno, dapače, ali odmah joj je pridodat suprug iako on uopće nije bitan za ono što se želi reći o Ravelu (da mu je sudbina slična Isidori Duncan). Isidora je, osim toga, i sama dovoljno ugledna, slavna, velika – napokon, uzeta je kao usporedni primjer, pa dodavanje slavnog supruga njezinu opisu ne služi ničemu drugom osim da i opet podupre stereotip o ženi koja ne može opstojati samostalno, već mora biti supruga, sestra, majka, kći... Drugim riječima, vrlo rijetko ćemo naći primjere u prikazivanju velikih, znamenitih muškaraca kojima su u opis, osobito u ovakvom kontekstu, pridodane i njihove slavne ili manje slavne supruge. Kad se to i dogodi, onda to izgleda kao u udžbeniku Povijest 8⁴⁰. U poglavlju 1 „Versailleski poredak”, na stranici 9. o Woodrowu Willsonu piše: „Njegova je supruga odlučila to (njegovu bolest) sakriti od javnosti, u čemu je do kraja mandata uspjela, postavši neizravno predsjednica SAD-a.” Zbog čega u ovom slučaju supruga nije imenovana, obzirom na nemalu ulogu koju je odigrala, kad smo s druge strane vidjeli primjere gdje se imenuju supruzi velikih žena, značajni samo po tome što su im supruzi. Primjerice spominjanje imenom Franje Lotaringijskog kao supruga Marije Terezije⁴¹

5. znamenite žene – uvrštavanje ili ignoriranje istaknutih žena – vladarice, znanstvenice, umjetnice

Ni najveće žene u povijesti nisu izbjegle sudbinu da ih se u pravilu i najčešće u prvoj instanci ne odredi kao majke, supruge, udovice, kćeri – pod pretpostavkom da ih se uopće spomene. U udžbeniku Povijest 5⁴² tako se ne spominje znamenita egipatska kraljicu Hatšepsut, nema niti Nefretiti, koja je danas nezaobilazan artefakt u povijesti umjetnosti, u poglavlju o grčkoj povijesti u dijelu koji govori o Ilijadi ne spominje se Helena Trojanska, u spomenu Delfijskog proročišta ne spominje se proročica Pitija, nema spomena Kleopatre. Semiramida se doduše pojavljuje, ali vrlo diskretno – naime, na stranici 33. nalazi se crtež visećih vrtova u Babilonu. U potpisu (niti igdje drugdje u tekstu na istoj stranici) nema spomena kraljice Semiramide, po kojoj su nazvani, i tako i danas čine pojam kao Semiramidini viseći vrtovi. Tek nešto dalje u tekstu⁴³ Semiramidu se spominje u kontekstu i vezi sa suprugom koji joj je viseće vrtove dao sagraditi kao poklon.

Međutim, ako nema mjesta za žene, ima za konja. Naime, na stranici 83. nalazi se crtež konja i Aleksandra Makedonskog uz potpis: „Bukefal, najmiliji konj Aleksandra Velikog. Poznata je priča da se Bukefal bojavao svoje sjene i da ga je bilo teško uzjahati. Aleksandar je u svojim osvajanjima u Aziji podigao grad nazvavši ga po svom ljubimcu.”

³⁹ Bekavac - Kljajić

⁴⁰ Bekavac - Jareb, izd. Alfa

⁴¹ Povijest 7, Bekavac-Kljajić, str. 12

⁴² Bekavac - Bradvica izd. Alfe

⁴³ str. 35

U istom udžbeniku žene se, međutim, spominje, ali na sljedeći način: na stranici 17. „žene su sakupljale plodove, pripremale su hranu i radile odjeću od životinjskih koža”, potom opet na stranici 64. „Majka se brinula o kućanskim poslovima i odgoju djece.” ... „za razliku od njih (dječaka) djevojčice su ostajale u kući i učile od svojih majki kako se vodi briga o obitelji i kućnim poslovima. Žene su bile isključene iz političkog života.” Onda na stranici 95.: „Majke su bile vrlo cijenjene u rimskom društvu jer su, uz oca, vodile brigu o obitelji. U siromašnijim obiteljima žene su same obavljale kućne poslove, a u bogatijima su nadgledale rad slugu i kućnih robova.” Napokon, u dijelu udžbenika pod naslovom: Promjene u životu i običajima: „Odjeću su izrađivali od različitih finih i obojenih tkanina, u čemu su se osobito isticale žene.” Sve to bez ikakvog objašnjenja i komentara koji bi eventualno upućivao na mogućnosti (u vezi s kojima je znanost vrlo ozbiljna) da su žene bile te (po logici stvari) koje su otkrile ratarstvo (ostajale su kod staništa, sakupljale plodove iz prirode... uočile rast iz sjemena... i slično). Svakako, po ovom udžbeniku, nisu postojale ni djelovale žene spomena vrijedne, osim bezimernih vestalki, dobrih majki i tkalja.

Povijesno nezaobilazna Marija Terezija predstavljena je na razne načine, vrlo često u stereotipnoj maniri. Tako u udžbeniku Povijest 7⁴⁴ na stranici 12. u poglavlju „Dolazak Marije Terezije – Pragmatička sankcija”, uz sliku Marije Terezije stoji sljedeći potpis: „Marija Terezija s obitelji. Bila je prva i jedina žena na prijestolju Habsburške monarhije. Udala se sa Franju Lotarinškog i rodila 16-ero djece.” Vladarica zbog koje je upravo Pragmatičnom sankcijom mijenjana osnova konstitucije države, koja je učinila mnoge važne i dalekosežne reforme, u čije vrijeme počinje u Hrvatskoj s radom Kraljevska akademija s trima fakultetima (filozofskim, teološkim i pravnim), što je ujedno i početak sveučilišta u Hrvatskoj, biva u potpisu uz sliku svedena na udaju uz imenovanje muža, povijesno nevažne osobe, gdje kao važan figurira podatak o broju djece koju je rodila. Jednostavno, niti jednom se muškom vladaru ne potpisuje slike tako da se imenuju njihove supruge, a još manje se navodi broj njihove djece. Još bi se moglo razumjeti da se takav jedan ne osobito važan povijesni podatak jednako vezuje uz muške i ženske vladare. Ovako je, međutim, vidljivo ostajanje u spolno stereotipnom predstavljanju žene. Više-manje isti opis Marije Terezije ponavljaju i drugi autori udžbenika.

Uostalom, u udžbeniku (Povijest 7, Agičić, Koren, Najbar-Agičić) uz fotografiju kraljice Viktorije na stranici 101. stoji potpis: „... stupila je na prijestolje u dobi od 18 godina. Nosila je i titulu carice Indije. Cijelo se razdoblje njezine vladavine u britanskoj povijesti naziva viktorijansko doba. Karakteristika tog razdoblja je moralna krutost i radinost. Kraljičina djeca i unuci bračnim su se vezama vezali s mnogim europskim vladarskim kućama.” Ovdje se sasvim prikladno navodi dinastičke razloge za rađanje mnogo djece, no opet, iste se razloge

⁴⁴ Bekavac - Kljajić

nikada ne pripisuje kraljevima/carevima koji su se svi odreda trudili imati što brojnije potomstvo.

Da se o različitim vladaricama različito govori ovisno o kontekstu, te da im se pripisuju značajke koje se ne nalaze uz muške povijesne ličnosti, govori i sljedeći primjer u udžbeniku Povijest 7⁴⁵, Tema IX – „Svijet u doba Europske dominacije u 19. stoljeću” gdje je prikazana fotografija kineske carice i potpis: „Zla carica Tsu-his nemilosrdno je vladala Kinom gotovo pedeset godina. Neumoljivo se borila protiv utjecaja stranaca na Kinu.” Caricu Tsu-his su doista zvali carica zmaj, no ne i zla carica (što ne znači da je bila suprotno od toga); indikativno je kako ne postoji političar koji je dobio potpis zao. Najdalje se ide do okrutan, nemilosrdan, ali ne i zao. Nisu to dobili niti oni koji bi to sigurno više zaslužili.

Svakako je pohvalno da je autor na stranici 42. kao ilustraciju uz poglavlje br. 4, „Hrvatski narodni preporod i pojava modernih nacija u Europi”, stavio slike iliraca, to jest 57 muškaraca i dviju žena, Sidonije Rubido i Dragojle Jarnević. Međutim, u daljnjoj razradi, na stranici 50., nalazimo portret Sidonije i njezina supruga Antuna Rubidoa, uz sljedeći potpis: „Sidonija Rubido, rođena Erdödy... prva izvođačica Gajeve budnice Još Hrvatska ni propala”. Osim što djevojačko prezime, osim izuzetno, doista nema povijesnu relevantnost, važnije od toga jest gdje se izgubila Dragojla Jarnević, u usporedbi sa Sidonijom Rubido sigurno značajnija povijesna osoba, prva koja je u nas uvela dnevničku vrstu književnosti.

Problematično je i stavljanje Matoševog razmišljanja o ženama (Zagrepčankama)⁴⁶: „... a ima li kod nas loših žena i matera, ne zaboravimo da su žene onakve kakvi su muškarci sa kojima žive.” Pitanje je čemu služi komentar izvrsnog književnika u kojem se ne očituje književni dar, ali koji je impregniran stereotipima o ženama koji se, tim lakše ako je autoritet u pitanju, prenose na učenike/ce.

U udžbeniku Povijest 8⁴⁷, imamo zanimljivo pozicioniranje povijesno značajnih žena. U poglavlju V. „Znanost i kultura u svijetu i Hrvatskoj u Prvoj polovini 20. stoljeća”, na stranici 83. tek u nekoliko šturih rečenica spomenuta je Ivana Brlić Mažuranić, uz ilustraciju maski s likovima iz njezinih bajki, Vile Korjenke i Malika Tintilinića. Na stranici 84. Marija Jurić Zagorka spomenuta je jednom rečenicom: „Scenarij za film (Matija Gubec) napisala je Marija Jurić Zagorka, jedna od najčitanijih spisateljica u međuratnom razdoblju.” Zbog čega su Ivana Brlić Mažuranić, naša najbolja spisateljica dječjih priča i bajki, kandidatkinja za Nobelovu nagradu, i Marija Jurić Zagorka, autorica romana popularnih od njezina vremena do danas, i naša prva profesionalna novinarka i aktivistica za prava žena, obrađene sa svega nekoliko rečenica?

⁴⁵ Bekavac - Kljajić

⁴⁶ (str. 126.)

⁴⁷ Bekavac - Jareb

Ovo pitanje postaje još opravdanije ako se uzme sljedeći primjer iz istog udžbenika, koji samo malo dalje, u poglavlju VII – „Svijet u vrijeme hladnog rata i slom komunističkog sustava”, na stranici 150. donosi krupnu fotografiju Margaret Thacher, uz potpis: „... Margareth Thatcher nazvana je željeznom lady zbog političke odvažnosti i čvrstine.” K tome, željezna lady je pohvaljena kao odvažna i čvrsta, ali nije spomenuto na što su se odnosile te kvalitete. Prethodno smo već imali „čvrstu i odlučnu” kinesku caricu Tsu His, ali je ona iz perspektive ovakve interpretacije povijesti – zla.

Da autori muku muče s kriterijima i standardima, govori na koncu i primjer iz istog udžbenika u poglavlju IX – „Hrvatska u drugoj Jugoslaviji” na stranici 178., gdje se nalazi fotografija mitinga 1971. na tadašnjem Trgu Republike u Zagrebu. U prvom planu, za govornicom, nalazi se Savka Dabčević Kučar, ali joj ime nije navedeno u potpisu slike. Ako Savka Dabčević Kučar i jest svima znana u generacijama koje su prolazile kroz te događaje, za današnje učenike/ce ona nije lice koje se prepoznaje, dakle, svakako je propust u najmanju ruku ne imenovati je.

6. Uspješni primjeri – udžbenici u cjelini ili neka pojedinačna rješenja

Od svih analiziranih, udžbenici dvojca Erdelja - Stojaković izdvajaju se u mjeri da bi gotovo mogli poslužiti kao standard. U njima i neke primjedbe koje se može navesti (i koje su zabilježene na drugim mjestima) i neke manjkavosti kojih ima, nemaju istu težinu kao u ostalim slučajevima. U njihovu pristupu ne samo da se jasno razabire visoka razina osviještenosti kad su u pitanju odnosi spolova, već se jasno vidi i napor da organiziraju materijal tako da se povijesnu prisutnost žena kontekstualizira, da bude vidljiva kao integralni dio ljudske povijesti, a ne kao puki dodatak, pripajanjem povijesti žena „matičnom” toku povijesti. Na mnogo mjesta čine to edukativno vrlo promišljeno i pedagoški spretno. U ovo posljednje spada i simpatično i, kad je riječ o ravnopravnosti spolova, poučno, uvođenje djevojčice i dječaka koji naizmjenice vode kroz sadržaj udžbenika.

Tako će, spominjući velike žene, činiti to korektnim opisima njihova povijesnog djelovanja i značenja uz povijesno relevantan izbor i odgovarajući opseg građe. Među ostalim, valja spomenuti prikaz Marie Sklodowske Curie u poglavlju „Napredak znanosti”, Tragom prošlosti 7, gdje se na str. 39. nalazi fotografija i iscrpan tekst o njezinu otkriću. Navedeno je da je bila prva žena u Pariškoj akademiji znanosti te da je dobitnica dviju Nobelovih nagrada. Ovakav pristup i postupak poticajni su za učenike/ce da vide kako žene mogu postizati izvanredne rezultate.

Na stranici 44. spretno je istaknut primjer kćeri Slavoljuba Penkale (kao povijesni izvor, izvučena je u prvi plan zajedno sa znamenitim ocem), koja je bila među prvim letačima u Hrvatskoj uopće.

Unutar teksta o znamenitom ocu, donesen je isječak njezinih sjećanja o letu. Vrlo je dobro i na dobar način provokativno pitanje na kraju: „Je li Penkala ispravno postupio dopustivši kćeri da leti zrakoplovom? Obrazloži odgovor.”

U istu vrstu postupka propitivanja klasičnih obrazaca žensko-muških odnosa spada i dio u poglavlju „Kulturna djelatnost preporoda” na stranici 81., gdje su prikazane fotografije „Muževa ilirskog doba”, među kojima se nalaze i dvije žene, Dragojla Jarnević i Sidonija Erdödy. Autori očigledno i s pravom smatraju nebitnim spominjanje bračnog stanja i muža Sidonije Erdoedy. „Zašto je slika naslovljena muževi, kad su na njoj prikazane i preporoditeljice Dragojla Jarnević i Sidonija Erdödy? Što misliš, zašto je među preporoditeljima bilo malo žena?” Uz to osobito treba spomenuti da su 82. i pola 83. stranice posvećene Dragojli Jarnević, uz portret i njezina razmišljanja o položaju žena (udati se ili ne) i o hrvatskom jeziku. Sve to pokazuje zamjetnu pažnju i svijest autora o povijesnom značenju Dragojle Jarnević. Isto vrijedi i za prikaz slike Madame Roland, u čijem su se salonu sastajali žirondinci. Dapače, citirana je (citiranje žena pojavljuje se rijetko ili nikako, osobito o događajima u vezi s kojima postoji sva sila važnih, povijesnih izjava muškaraca) i njezina izjava pred smaknuće: „O slobodo, kakvi se zločini čine u tvoje ime” (stranica 51., poglavlje „Francuska revolucija”).

Trud da se izmakne shematiziranim prikazima žena, onda kad se već mora, što se onda uglavnom odnosi na velike, slavne žene, supruge, majke i slično, vidljiv je u mnogim primjerima. Navest ćemo samo sljedeći primjer iz poglavlja „Život u doba pare” na stranici 119., gdje se u rubrici „Izvor” navodi kako se sve veći broj žena zapošljava te donosi svjedočanstvo triju žena o uvjetima rada u engleskim rudnicima.

Na kraju valja još istaknuti kako je jedno poglavlje imenovano „Muškarci i žene: borba za prava glasa žena”. Stranica 187. i gotovo cijela 188. s trima ilustracijama: žene na biciklima, demonstracije sufražetkinja i surovo umjetno hranjenje sufražetkinja, koje su štrajkale glađu kako ne bi postale žrtve i heroine pokreta. Također, u poglavlju „Engleska” na stranici 141. prikazana je „nova žena”, kao znak početka emancipacije kroz crtež koji prikazuje dva muškarca, a ispred njih jedna žena vozi bicikl i puši cigaretu. Poglavlje 11 „Svjetske krize i Prvi svjetski rat” označeno je uvodnom stranicom (195.) za poglavlje, crtežom sufražetkinje i potpisom: „Žene u borbi za prava glasa. Jedna od najvažnijih posljedica Prvog svjetskog rata bit će odobravanje prava glasa ženama. Bilo je potrebno dokazivanje na tzv. 'muškim poslovima' dok su muškarci bili na frontu, da pokažu kako zavređuju ista građanska prava kao i muškarci.” Zaključno s inteligentnim pitanjem koje postavlja Klio: „Pokušaj predvidjeti: kako će na položaj žena u društvu djelovati činjenica što u Prvom svjetskom ratu po prvi put dobivaju poslove koji su ranije bili rezervirani za muškarce?”

Slična ocjena vrijedi i za *Tragom prošlosti 8*, istog autorskog tima. Kroz cijelo poglavlje „Znanost i kultura u prvoj polovini 20. stoljeća u svijetu i u Hrvatskoj” provlače se i dijelovi koji uvode, opisuju žene, smještaju se u kontekst zbivanja. Tako je na stranici 97. uz fotografiju Marlene Dietrich sljedeći potpis: „... Sa svojim izgledom i načinom oblačenja (muška odijela), promuklim glasom i često prisutnom cigaretom u ruci, M. D. označila je veliku promjenu u načinu prikazivanja žene.” Istina je, doduše, da autorski komentar ipak ostaje u domeni imidža, u sferi mode i životnog stila. Slijede fotografije i spomen na Amelie Earhart, prvu ženu koja je preletjela Atlantski ocean (str. 98.); Marie Curie, na stranici 101., uz korektan potpis uz fotografiju, bez uobičajenog i irelevantnog spominjanja suprug; slijedi Edith Piaf na stranici 102; potom Wirginia Woolf i Agatha Christie na stranici 103. Wirginia Woolf je čak popraćena citatom nekih njezinih razmišljanja. Svakako je vrlo značajno isticanje važnih žena u hrvatskoj kulturi toga vremena, prije svega Ivane Brlić Mažuranić i Marije Jurić Zagorke.

Isto se nastavlja i s primjerom u poglavlju 6, „Drugi svjetski rat” na stranici 139. Prikazan je plakat žene koja pokazuje mišiće uz engleski tekst, „We can do it!”. Uz to slijedi tekst: „Slično kao i u Prvom svjetskom ratu, žene su imale važnu ulogu u ratnoj proizvodnji, a u nekim su vojskama poput Crvene armije i jugoslavenskih partizana, bile aktivne i na bojištu. Činjenica da su kvalitetno odrađivale 'muške' poslove bila je još jedan argument u borbi žena za ravnopravnost spolova. Na slici američki ratni poster, tekst glasi: Mi to možemo!. Kome se poster obraća i o čemu govori?” Ovo je primjer izvrsne upotrebe vizualnog materijala pomoću kojega se objašnjava vrlo važna povijesna činjenica.

Suptilno odgajanje uz učenje također je odlika ovih autora, o čemu govori sljedeći primjer u poglavlju „Borba za građanska prava u SAD” na stranici 182., gdje je prikazana fotografija feminističkih demonstracija negdje u svijetu (sudeći prema engleskim natpisima). Slijedi potpis: „Premda su nakon Drugog svjetskog rata u većini zemalja žene dobile pravo glasa, njihova borba za ravnopravnost time nije završila. Na ovom su skupu, primjerice, žene zahtijevale jednaku plaću kao i muškarci (jasno za isti posao). Jesu li danas žene u cijelom svijetu potpuno ravnopravne s muškarcima? Kakvo je stanje u Hrvatskoj?”

I još k tome, osobito u smislu aktualizacije povijesnih događaja, njihova povezivanja sa sadašnjošću, u rubrici „Klio pita” stoji: „Saznaj koje se organizacije/udruge bave zaštitom ljudskih prava u Hrvatskoj a koje su angažirane u borbi za ravnopravnost spolova? Postoji li u tvom naselju ogranak tih organizacija/udruga?”

Udžbenik *Povijest 5*, autora Tine Matanić i Tonija Rajkovića, spada u bolje udžbenike s obzirom na rodno osjetljivo pisanje i odabir sadržaja. Ovdje su spomenute i Helena Trojanska (str. 53.) i Pitija, delfijska proročica (str. 72.) i Kleopatra u relevantnom kontekstu, kao posljednja egipatska vladarica, zadnja iz dinastije Ptolomejaca (str. 107.)“ također, u okviru

„Zanimljivosti” na stranici 147., postoji veliki odlomak o carici Teodori, Justinijanovoj supruzi, te opis njezina uspona od cirkuske plesačice do carice.

Također, u tom su udžbeniku didaktički zanimljiva mnoga rješenja. Tako na više mjesta imamo duhovite, kratke stripove na određene teme i događaje, što je sigurno motivirajuće za uzrast kojemu je udžbenik namijenjen. Primjerice, na stranici 58. je zgodan strip o zakonima koji ne daju ženama pravo glasa, također i strip s ilirskom kraljicom Teutom na stranici 124. i slično. Valja istaknuti da stripovi prikazuju istaknuto ravnopravne, ponekad čak i nadmoćne žene.

Zaključak

Prvim se čitanjem udžbenika iskristaliziralo nekoliko točaka oko kojih je u najvećem dijelu grupiran materijal. Stoga je odabran pristup koji će tako grupiranu građu obraditi u nekoliko cjelina. Imajući u vidu tako postavljene parametre, može se zaključiti sljedeće:

Samo se manji broj udžbenika i radnih materijala pokazao uspješnim u integriranju sadržaja koji se odnose na žene na način da ih prikazuje neopterećenim stereotipima. U rasponu od vrlo dobrog autorskog tima Erdelja – Stojaković, što vrijedi za oba njihova udžbenika (Tragom prošlosti 7 i Tragom prošlosti 8), preko nekoliko prosječnih, do prilično problematičnih udžbenika Povijest 7 (Bekavac – Kljajić) te udžbenika Povijest 8 (Bekavac – Jareba). Ove potonje, imajući u vidu temu analize, ne odmiču se od stereotipa kako o ženama posebno, tako i o odnosu spolova uopće.

Tijekom analize pokazalo se da najveći problem autorima/cama predstavlja kontekstualizacija sadržaja koji se odnose na žene unutar cjeline povijesnih zbivanja. Još uvijek se žene, njihove aktivnosti, pa i one koje se shvaća kao „muške”, dodaje povijesti: primjer u prikazu Marije Terezije, koja uza svu svoju povijesnu ulogu nije mogla izbjeći uguravanje u biologiju. Tako je većina autora/ica isticala njezin brak, broj djece koju je rodila, a u drugi bi plan dospjela, ili bi posve izostala, njezina doista ne mala povijesna uloga.

Gore od toga je zanemarivanje ili posvemašnje odsustvo određenih velikih povijesnih tema, kao što je potpuni izostanak matrijarhata/matrilinarnosti i kasnije razvoj patrijarhata. Time je počinjena nemala šteta, jer upravo su ta promjena i razvoj fundament na kojem se razdvajaju muške i ženske uloge, i čije bi prikazivanje i objašnjenje omogućilo dubinsko razumijevanje uzroka nejednakosti spolova i odgovarajućih stereotipa.

Za sve autore i autorice mnogo je lakši posao bilo izdvojeno prikazivanje žena, individualno ili kao socijalne grupe. Doduše, manje uspješno kod prikazivanja njihova položaja kao socijalne grupe, a nešto uspješnije kod prikazivanja pojedinih žena (značajnih osoba, vladarica, znanstvenica, umjetnica). Tako se u prikazivanju njihovog položaja u raznim vremenima ponavlja gotovo kao fraza – žene ostaju kod kuće, kuhaju, brinu o djeci, nemaju nikakva prava.... – što se onda varira, no u osnovi ostaje isto. To je dovoljno široka fraza da je istinita

za sva razdoblja, upravo zbog prevladavajućeg položaja žena, koji se tek u nekoliko nebitnih mjesta mijenja tijekom povijesnog razvoja. Svakako je lakši ovakav pristup, jer ne govori mnogo, pa tako ni ništa pogrešno, od eventualnog pronalaženja dobrih primjera (što osoba, što grupnog djelovanja žena) – a ima ih u svim razdobljima povijesti – kako bi se barem donekle relativizirala cijela slika prema kojoj kao da žena u povijesti uopće nije niti bilo, a i kad se pojavljuju, svedene su na reproduktivne funkcije.

Upravo u skladu s tim žene su najviše prostora dobile onda kad su prikazivane kao supruge, udovice, sestre, majke znamenitih muškaraca, u domeni kućanskog rada i osobito mode. Stereotip o modi kao nečemu što je rezervirano isključivo za žene nije mimoišao ni jedno od autora/ica. Lakoća previđanja da je moda, i to upravo historijski gledano, bila itekako i u domeni muškog interesa, ponekad čak i više no ženska moda, govori o žilavosti stereotipa i nedostatnog napora da ga se prevlada.

Jednako se učinilo da je autorima/cama laknulo kod teme pokreta za oslobođenje žena, osobito s pokretom sufražetkinja i borbe za pravo glasa. Međutim, niti jedan povijesni događaj niti razdoblje nisu izolirani, i svi su međusobno povezani. Tu je cijela ova priča ostala manje-više „visjeti u zraku“, budući da su prethodno ostali nerazjašnjeni razlozi zbog čega i kako su se žene uopće povijesno zatekle u podređenom položaju. Pojava sufražetkinja, „odjednom“, i neobjašnjivo i neobjašnjeno, više nalikuje na eksces, ludost. U nekim udžbenicima gotovo da je tako i prikazana, kao što je to slučaj u udžbeniku Povijest 8, Bekavac/Jareb, „Lude godine“ (20-te godine 20. stoljeća, više u analizi).

Općenito govoreći, nekoliko je problema s kojima su bili suočeni svi autori i autorice, oni uspješniji i oni manje uspješni ili pak oni koji su posve promašili. Naime, kad se piše udžbenik, postavlja se pitanje kao približiti povijesnu građu učenicima na prikladan način, zatim kako izabrati građu, a onda i pitanje njezine organizacije (edukativne i pedagoške). Uza sve to, nemalu ulogu ima i svjetonazor autora/ice; ma koliko on ne bi smio utjecati na objektivnost, ipak može biti osnova za različite vrste stereotipa, i to ne samo kad je riječ o odnosu spolova. Osim toga, povijesna istraživanja i izučavanja koja bi bila usmjerena na ulogu i položaj žena u povijesti, pa s time u tijesnoj vezi i redefiniranje odnosa spolova, u svijetu su relativno mlada, dok ih u Hrvatskoj još niti nema. Nekoliko hvalevrijednih pokušaja ne mijenja opće stanje. Tako ostaje od autora/ice do autora/ice, ovisno o njihovim znanstvenim uvidima i svjetonazorima te (ne)mogućnosti da ih prevladaju ili ignoriraju, da organiziraju građu u edukativno i pedagoški prikladan nastavni materijal.

K svemu tome, svi stereotipi, ne samo oni o odnosima spolova, duboko su ukorijenjeni u kulturu zahvaljujući, uostalom, povijesnom razvoju društva, koji je i postavljao temelje za razvoj raznoraznih stereotipa. Upravo zbog svih ovih poteškoća, valja s mnogo više pažnje i nadzora javnosti iz različitih aspekata brinuti o udžbenicima iz kojih će novi naraštaji učiti.

Dakako, na prvom mjestu je ipak autorska odgovornost, a potom i odgovornost recenzenata, kojima to nikako ne bi smjela biti neobvezujuća zadaća.

Zagreb, ožujak 2011.

Objavljeno u Izvješću o radu pravobraniteljice za 2010. godinu